

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 15, No. 46, 2025

Analysis of the relief of Khan Takhti; Monument of war or peace?

Amir Sanajou¹

<https://doi.org/10.22084/nb.2025.29236.2673>

Received: 2024/04/21; Revised: 2024/08/08; Accepted: 2024/09/16

Type of Article: **Research**

Pp: 97-122

Abstract

The relief of Khan Takhti, located near Salmas, is one of the most significant works of the historical period in northwestern Iran. However, due to the current condition of the monument and the absence of a discovered inscription, as well as the fact that it belongs to a historically uncertain period, diverse interpretations have emerged regarding its characteristics and historical context, particularly concerning the identity of the pedestrian figures. In this research, an attempt is made to propose a new hypothesis and perspective on the creation of this relief and the identity of its pedestrian characters. To this end, the views of previous scholars are first reviewed, followed by an analysis of the historical, political, and cultural conditions of Iran and ancient Armenia during the presumed period of its construction, which coincides with the Parthian rule of Armenia under the Arshakuni dynasty, as well as the historical geography of the region. According to the results of this study, the relief dates to the final years of Ardashir I's reign, at a time when his son, Shapur I, had begun to share power. The pedestrian figures are likely identifiable as two local Armenian elders or nakharars, and the relief most probably commemorates an alliance and peace agreement between the Armenians of the region and the Iranian king and crown prince. During this period, Ardashir succeeded in conquering parts of southern Armenia, annexing them to the territory of Iranshahr and gradually weakening the sovereignty of the Parthians of Armenia—developments that later played a significant role in the full conquest of the region under Shapur I. This political and historical context explains the distinctive nature of the Khan Takhti relief in comparison with similar reliefs in the province of Pars, including both its execution outside that region and the emphasis placed on the full-face depiction of the figures, with particular attention given to their facial features.

Keywords: The Relief of Salmas, Sasanian, Ardashir I, Shapur I, Arshakuni Dynasty, Iran and Ancient Rome.

1. Ph.D. student in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: sanajou@ut.ac.ir

Citations: Sanajou, A., (2025). "Analysis of the relief of Khan Takhti; Monument of war or peace?". *Archaeological Research of Iran*, 15(46): 97-122. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.29236.2673>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

The Khan Takhti relief is one of the few yet significant works dating to the Sassanid period in northwestern Iran. It is located approximately 12 kilometers southeast of Salmas, near the village of Khan Takhti and along the road connecting Selmas to Urmia and has suffered extensive damage as a result of long-term environmental erosion. Reliefs from the Sassanid period constitute valuable sources for the study of the history and archaeology of this era. Many Sassanid royal reliefs were created in the province of Pars, which functioned as the dynasty's place of origin and ancestral homeland; the reasons for this concentration require further investigation and the support of additional archaeological evidence. Nevertheless, except for the reliefs at Taq-e Bostan in Kermanshah, the Khan Takhti relief represents one of the few examples executed outside the province of Pars, in the northwest of Iran. Unfortunately, a substantial portion of this relief has been lost due to erosion, rendering many of its details difficult to recognise. However, certain features can still be identified through drawings produced by European orientalists during the past three centuries following their visits to the region in which the monument is located. Despite this, the absence of an inscription—presumably lost over time, if one originally existed—and the lack of a clear reference to a specific historical event raise important questions concerning the identity of the figures depicted.

The relief appears to have been created contemporaneously with the event it commemorates, yet differing interpretations have been proposed regarding its subject and meaning. One of the major developments of Ardashir's reign was the beginning of a new phase of conflict between the Iranians and the Romans, and some scholars have associated the Khan Takhti relief with this historical context. At the same time, Western historical accounts have tended to record cultural and political conditions in the East primarily during periods of conflict between East and West, a tendency that has contributed to gaps and ambiguities in certain phases of Iran's historical record. One such ambiguity concerns the situation of the Armenian region during the reign of Ardashir. Furthermore, insufficient attention to the historical geography of the period in which the relief was created, as well as to the political and cultural conditions of Armenia at that time, has led some researchers to propose interpretations that remain unclear or inconclusive. Within this framework, the present study examines the conditions of Iran and Armenia during the final years of Parthian rule and the early years of Sassanid rule, critically reviews previous scholarly interpretations of the Khan Takhti monument, and ultimately analyses the

hypotheses proposed here concerning the circumstances surrounding the creation of this relief.

Discussion

The Khan Takhti bas-relief is one of the significant works of the Sassanid period when compared with similar examples from the same era. Its most distinctive feature is the considerable distance between its location and the primary concentration of Sassanid bas-reliefs in the province of Pars, a circumstance that raises important questions regarding the reasons for its creation at this site. Several researchers have offered interpretations of this monument, most of which are strongly influenced by, or directly derived from, earlier studies, leading to the repetition of similar assumptions and conclusions. In the present research, an effort has been made to re-examine the ambiguities present in previous studies, with particular emphasis on the political and cultural conditions of Iran and Armenia, their geographical proximity, and the historical geography of these regions during the early Sassanid period. From approximately 50 CE until the reign of Shapur I, Armenia was ruled by a branch of Iranian Parthians known as the Arsacids, or Arshakunis.

Conclusion

Historical sources and archaeological evidence demonstrate that during this period Armenian religious, political, and cultural structures were strongly influenced by the Parthians of Iran. The close cultural and social affinities between the populations of these two regions led the Armenians to support the Iranians in their conflicts with Rome until the end of Parthian rule in Armenia. The Khan Takhti relief is located near the relative frontier between Iran and southern Armenia in antiquity. Considering historical accounts that indicate the gradual support of the nakharars, or major Armenian nobles, for Ardashir, and taking into account that Ardashir Babakan was unable to fully control Armenia during his reign and succeeded only in capturing parts of southern Armenia—apparently without large-scale military conflict—the pedestrian figures depicted in the relief, who display attire and physiognomic features similar to those of Parthian subjects, gain particular significance. As noted, there were few substantial differences between the Parthians of Iran and the Armenians of this period in terms of religion and culture. If the two figures represented in the relief are understood as local Armenian nobles from the region in which the monument was carved, the petroglyph can most plausibly be interpreted as a commemorative

monument symbolizing the alliance and loyalty of the Armenians of the area to Ardashir Sassanian and his crown prince, Shapur I. The specific reasons and details of this political agreement remain historically unclear and may originally have been recorded in an inscription that has since been lost. Furthermore, the fact that this petroglyph—unlike other reliefs of Ardashir and Shapur I carved in the province of Pars—was created in northwestern Iran can be attributed to its thematic emphasis on peace and alliance, as well as its strategic placement overlooking an ancient route and passage. Future fieldwork and archaeological excavations in the area of the monument are expected to yield new and valuable information regarding the circumstances of its creation. Nevertheless, as with all archaeological interpretations, the discovery of new archaeological or historical evidence may refine, supplement, or revise the hypothesis proposed in this study.

Acknowledgments

The authors extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Conflict of Interest

The Authors, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

فصلنامه علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پانگانه نشریه: <https://mbsh.basui.ac.ir>
شماره ۴۶، دوره پانزدهم، ۱۴۰۴

فرگشایی نقش برجسته خان تختی؛ یادمان جنگ یا صلح؟

امیر ثناجو^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2025.29236.2673>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۵/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۷
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۹۷-۱۲۲

چکیده

نقش برجسته خان تختی واقع در حوالی سلماس یکی از مهم‌ترین آثار دوره تاریخی در شمال غرب ایران است؛ از یک سو، به دلیل وضعیت فعلی اثر و عدم کشف کتیبه‌ای در آن، و از سوی دیگر، تعلق این اثر به یک بازه زمانی که ابهامات تاریخی در آن وجود دارد باعث وجود آرای مختلف در مورد ویژگی‌ها و تاریخچه‌اش به ویژه هویت افراد پیاده این اثر شده است. در این پژوهش تلاش بر این بوده تا فرضیه و دیدگاه جدیدی در مورد خلق این سنگ نگاره ارائه شود. در این تحقیق، داده‌های تاریخی و باستان‌شناختی مرتبط با این اثر به صورت میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری گردیده و سپس به روش تحلیلی-تطبیقی به تبیین و تحلیل آن‌ها پرداخته شده است. بر همین اساس، آرای محققین پیشین درباره آن ابتدا نقد و چند برداشت تاریخی از جمله هویت پادشاه ارمنستان در بازه زمانی مورد نظر، زمان دقیق پیوستن ارمنستان به ایران‌شهر و نیز نقش آن در جنگ‌های ایران و روم اصلاح گردیده است. در ادامه، ساختار سیاسی و فرهنگی حکومت اشکانیان ارمنستان در بازه پیش‌فرض ساخت آن تحلیل شده که براساس نتایج حاصل از پژوهش، این سنگ نگاره متعلق به اواخر حکومت اردشیر، یعنی زمانی که پسرش شاپور یکم را در قدرت شریک کرده بود خلق شده است؛ هم‌چنین هویت پیادگان نیز دو تن از بزرگان محلی ارمنی یا همان ناخارارها می‌تواند باشد و این سنگ نگاره به احتمال زیاد یادمان هم‌پیمانی و صلح ارامنه ساکن در منطقه یاد شده با شاه و ولیعهد ایران است.

کلیدواژگان: سنگ نگاره خان تختی، ساسانیان، اشکانیان ارمنستان، اردشیر یکم، شاپور یکم، ایران و روم.

۱. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
Email: sanajou@ut.ac.ir

ارجاع به مقاله: ثناجو، امیر، (۱۴۰۴). «فرگشایی نقش برجسته خان تختی؛ یادمان جنگ یا صلح؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۵(۴۶): ۹۷-۱۲۲.
<https://doi.org/10.22084/nb.2025.29236.2673>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

نقش برجسته خان تختی، یکی از معدود آثار اما ارزشمند دوره ساسانی در شمال غرب ایران است. این نقش برجسته در ۱۲ کیلومتری جنوب شرقی سلماس در حوالی روستای میناس و خان تختی و در حوالی راه سلماس به ارومیه قرار دارد که اکنون در اثر عوامل فرسایش جوی و محیطی دچار تخریب زیادی شده است. نقش برجسته‌های دوره ساسانیان یکی از منابع و مدارک ارزشمند در شناخت تاریخ و باستان‌شناسی آن دوران است. بسیاری از نقش برجسته‌های شاهان ساسانی در ایالت پارس که خاستگاه و سرزمین اجدادی آن‌هاست خلق شده است؛ علل این پدیده نیاز به بررسی‌های بیشتر و وجود مدارک افزون‌تر باستان‌شناختی دارد، با این حال به جز آثار طاق بستان در کرمانشاه یکی از معدود سنگ‌نگاره‌هایی که در خارج از ایالت پارس قرار دارد نقش برجسته معروف به خان تختی در ناحیه سلماس کنونی در شمال غرب ایران است؛ بخش زیادی از این سنگ‌نگاره بر اثر عوامل فرسایش جوی و ساختاری دچار فرسایش شده و جزئیات آن تا حدودی به سختی قابل تشخیص است؛ با این حال، عدم وجود کتیبه (احتمالاً اگر کتیبه‌ای هم وجود داشته، در گذر زمان از بین رفته است) و نشانه بارزی از یک رویداد تاریخی مشخص، باعث ایجاد پرسش‌هایی درباره هویت افراد منقوش در اثر و نیز زمان ساخت و رخدادی که اثر درواقع یادبودی از آن است، شده و دیدگاه‌های گوناگونی در این باره وجود دارد.

یکی از رویدادهای پادشاهی اردشیر آغاز دوره جدیدی از جنگ‌های ایرانیان با رومی‌ها است و برخی محققین این سنگ‌نگاره را هر یک به نحوی به این واقعه مرتبط می‌سازند؛ از سوی دیگر، مورخین غربی عموماً در صورت وقوع جنگ بین شرق و غرب است که جزئیات تاریخی و فرهنگی از زندگی مردمان و شرایط سیاسی و اجتماعی مشرق‌زمین را مکتوب می‌کردند و همین مسئله باعث ایجاد ابهام و تاریکی در برخی از سال‌های پادشاهی دوره‌های تاریخی ایران زمین شده است که یکی از همین ابهامات، شرایط منطقه ارمنستان در دوره پادشاهی اردشیر است. از سوی دیگر، عدم توجه برخی از پژوهشگران به جغرافیای تاریخی زمان ساخت این نقش برجسته و نیز در نظر نگرفتن شرایط سیاسی و فرهنگی ارمنستان طی آن دوره موجب ابراز دیدگاه‌هایی بعضاً مبهم در مورد این اثر شده است. در همین راستا، در این پژوهش ابتدا وضعیت ایران و ارمنستان در طی سال‌های پایانی حکومت اشکانیان و سال‌های آغازین حکومت ساسانیان پرداخته شده و سپس دیدگاه‌های محققین درباره این یادمان نقد می‌شود و در ادامه به تحلیل فرضیات پژوهش درباره ایجاد سنگ‌نگاره خان تختی پرداخته شده است. (لازم به ذکر است در ادبیات باستان‌شناسی ایران، برای نقش برجسته از معادل سنگ‌نگاره نیز استفاده می‌شود که با توجه به صحیح بودن آن‌ها، جهت جلوگیری از تکرار، از هر دوی این واژگان استفاده شده است).

فرضیه پژوهش: با در نظر گرفتن جغرافیای تاریخی ایران و ارمنستان و روم در دوران آغازین پادشاهی ساسانیان این فرضیه مطرح می‌شود که این اثر نه یک

یادمان جنگ، بلکه یادمانی است از صلح و هم‌پیمانی ناخارارهای ارمنی ساکن منطقه با اردشیر و شاپور یکم.

نوآوری‌های پژوهش: در این پژوهش تلاش بر این بوده تا برخی از اشتباهات نادرست تاریخی که موجب ابهام دربارهٔ چگونگی و چرایی خلق این اثر شده است براساس منابع مستند تبیین و تصحیح گردد که مهم‌ترین آن‌ها هویت واقعی حکمرانان ارمنستان در زمان دو پادشاه نخستین ساسانی است که به اشتباه در عموم منابع به نام «خسرو» شناخته شده؛ علاوه بر آن زمان دقیق‌تر الحاق ارمنستان به قلمرو ساسانیان نیز که در بیشتر پژوهش‌های پیشین به دورهٔ اردشیر نسبت داده شده، اصلاح گردیده است. در این پژوهش از چشم‌انداز جدیدی به این نقش برجسته نگریسته شده و ارتباط آن با ساختار حکومتی و فرهنگی اشکانیان ارمنستان و ناخارارها که به‌ندرت در تحقیقات پیشین به آن اشاره شده، به تفصیل تشریح و فرضیه است نیز بر پایهٔ آن بیان شده است.

روش پژوهش: داده‌های اصلی این پژوهش از طریق بررسی میدانی نقش برجسته خان تختی به دست آمده است و تلاش بر این بوده تا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، داده‌های تاریخی و باستان‌شناختی مرتبط با این اثر گردآوری گردیده و سپس به روش تطبیقی-تحلیلی به توصیف، تبیین و تحلیل آن‌ها پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

منابع این پژوهش به دو قسمت تقسیم می‌شوند؛ بخش اول، پژوهش‌هایی است که درمورد نقش برجسته خان تختی نوشته و یا گزارش شده و بخش دیگر نیز منابع مرتبط با تاریخ اشکانیان ارمنستان است. تاکنون محققین زیادی به بررسی و تحلیل نقش برجسته خان تختی پرداخته‌اند که شرح و نقد آن‌ها در بخش تحلیل به تفصیل بیان شده است. با این حال، از آخرین پژوهش‌هایی که به‌طور اختصاصی به بررسی این پرداخته‌اند به این شرح است.

«آجرلو» و «کوهساری» (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بازاندیشی سنگ‌نگاره خان تختی؛ یادمان نبرد آذرآبادگان» این نقش برجسته را مربوط به پیروزی «اردشیر» بر رومی‌ها و فتح ارمنستان دانسته و هویت پیادگان این نقش را به تبعیت از «آورزمانی» و «جوادی» (۱۳۸۸) بزرگان خاندان‌های سورن و اسپهبدان می‌دانند که آرای مذکور در ادامه نقد شده‌اند. «احسان شواربی» (۲۰۱۴) نیز در مقاله‌ای دیگر به تفسیر مجدد این نقش برجسته و بررسی آرای دیگر پژوهشگران دربارهٔ آن پرداخته و ایجاد این سنگ‌نگاره را تحلیل نموده است که وی درنهایت فرضیه‌ای مبنی بر صلح اردشیر با ارامنه مطرح کرده که هم‌راستا با فرضیه پژوهش جاری می‌باشد. ایران‌پژوه لهستانی، «کاتازینا ماکسیموک» (۲۰۱۷) نیز این نقش برجسته را با تمرکز بر تاج، کلاه، دستار و زره افراد منقوش این اثر و مطابقت آن با دیگر نقش برجسته‌های ساسانی مورد بررسی قرار داده است.

از مهم‌ترین منابع بررسی وضعیت ارمنستان و ایران در دورهٔ اردشیر کتاب تاریخ ارمنیان نوشته «آگاتانگلووس» است؛ این مورخ که اصالت یونانی دارد و حوادث

سال‌های ۲۲۶ تا ۳۳۰ م. را نگاشته است، منشی «تیرداد چهارم» پادشاه ارمنستان بود. کتاب تاریخ وی به دو زبان ارمنی و یونانی نوشته شده، ولی بین این دو نسخه اختلافات چشمگیری وجود دارد، با این حال این کتاب در گذر تاریخ به زبان‌های مختلف دنیا ترجمه شده است (سارگسیان، ۱۳۸۰: ۶)؛ اما باید در نظر داشت وی عمداً یا سهواً در کتابش دچار اشتباهات یا مبالغاتی شده است و در طی سده‌ها، دیگر مورخین ارمنی و یا مسلمان تا زمان معاصر که به کتاب او استناد کرده‌اند، این اشتباهات را تکرار نموده‌اند. یکی از اشتباهات بزرگ کتاب وی این است که پادشاه ارمنستان در دوره «اردشیر» را «خسرو» نامیده در حالی که خسرو در سال ۲۱۷ م. فوت کرده و پسرش «تیرداد دوم» جانشین پدر شده و همان‌طور که در ادامه خواهد آمد تا سال ۲۵۲ م. هم‌چنان شاه ارمنستان بود. وی هم‌چنین در مورد فتوحات «آرتاوازد» نیز اغراق کرده و فتوحات او را تا تیسفون بیان می‌کند که فاقد اعتبار است. «آدالیان» (2010) در کتابش، فرهنگ تاریخی ارمنستان را براساس منابع گوناگون تشریح کرده است. «نینا گارسوئیان» (Garsoian, 1997) در پژوهشی به صورت تخصصی به سلسله آرشاکونی‌ها و تاریخ سرزمین ارمنستان پرداخته است. «مهرداد قدرت‌دیزجی» (Ghodrat-Dizaji, 2007) نیز در مقاله‌ای به جغرافیای حکومتی اوایل دوره ساسانیان با تأکید بر منطقه Ādurbādagān یا همان آذربادگان پرداخته که در آن جایگاه مهم آذربادگان در دوره ساسانیان به عنوان بخش مهمی از ایران‌شهر، و نه ایران، را توصیف کرده و احتمال می‌دهد که این منطقه بایستی محل اقامت مقاماتی هم‌چون: «شهرب»، «آمارگر» و «مغ‌ها» بوده باشد.

معرفی نقش برجسته

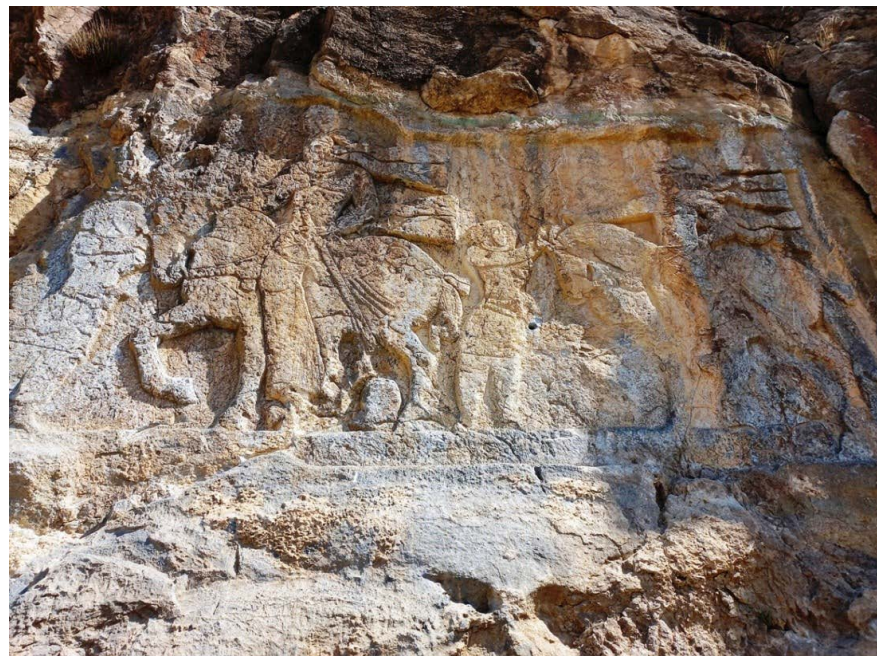
نقش برجسته خان‌تختی در ۱۷ کیلومتری جاده سلماس به ارومیه و در ابتدای روستای میناس و بر بدنه کوهی به نام «پیرچاوش» قرار دارد. با وجود قرار گرفتن این کوه و سنگ‌نگاره در روستای میناس، این اثر در ادبیات باستان‌شناسی به نام روستای همجوار میناس، یعنی «خان‌تختی» معروف گشته که در این مقاله نیز از همین نام استفاده شده است. این سنگ‌نگاره در درون یک قاب به طول تقریبی ۵ متر و عرض ۲٫۵ تا ۲٫۸ متر جای داشته و در آن، دو فرد پیاده و نیز دو فرد سواره به شکل دو به دو حجاری شده‌اند. تاکنون توصیفات مشابه زیادی توسط محققین (از جمله: زاهدی، ۱۳۵۰؛ موسوی حاجی و سرافراز، ۱۳۹۷: ۱۱۲؛ کریستنسن، ۱۳۶۷: ۱۱۳؛ گیرشمن، ۱۳۹۰: ۱۴۱؛ آجرلو و کوهساری، ۱۳۹۷؛ هینتس، ۱۳۸۵: ۱۸۵؛ Shourabi, 2014: 117; Maksymiuk, 2017) در خصوص این نقش برجسته شده است که برای عدم تکرار، از توصیف دوباره آن در این نوشتار چشم‌پوشی شده و در ادامه به نقد برخی از این توصیفات و نظرات مربوط به آن و هویت افراد پیاده اثر پرداخته می‌شود که نظرات گوناگونی نیز در مورد هویت سواره‌ها و پیاده‌های منقوش در این نقش برجسته وجود دارد (تصاویر ۵ تا ۱۰).

این نقش برجسته (تصاویر ۱ و ۲)، در میانه این کوه و روبه‌رو دشت نسبتاً بازی قرار دارد که در حال عادی امکان تشخیص این اثر برای افرادی که در حال عبور از

► تصویر ۱: موقعیت نقش برجسته خان تختی در دشت سلماس (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 1: Location of the Khan-Takhti relief in the Salmas (Author, 2023).

► تصویر ۲: نمای کلی و وضع فعلی نقش برجسته (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 2: General view and current condition of the relief (Author, 2023).

جاده هستند؛ تقریباً دشوار بوده و احتمالاً در دورهٔ مربوطه، نشانه‌ها و یا سازه‌ای در پایین کوه برای آگاهی عموم و عابرین از این اثر وجود داشته است (تصاویر ۳ و ۴).

هویت شخصیت‌های پیاده نقش برجسته

«کریپوتر» (597: 1822)، «فلاندن» و «پاسکال کوست» (1834) و «تکسیر» (1842) جزو اولین مستشرقینی بودند که از این اثر بازدید کرده و توصیف نموده‌اند. «زاهدی» (۱۳۵۰) در کتابش این نقش برجسته را یادگاری از پیروزی «اردشیر» بر «خسرو اشکانی» پادشاه ارمنستان دانسته که به دستور وی و یا به رغبت ارامنه آن زمان، به منظور نشان دادن اطاعت و پیروی از شاهنشاه ایران خلق شده است. «جکسن» (۱۳۸۳: ۹۶) نیز می‌گوید رأی عموم بر آن است که این نقش‌های سنگی «اردشیر بابکان» نخستین پادشاه ساسانی و فرزندش «شاپور» را درحالی نشان می‌دهد که

تصویر ۳: موقعیت نقش برجسته در دامنه کوه (نگارنده، ۱۴۰۲).

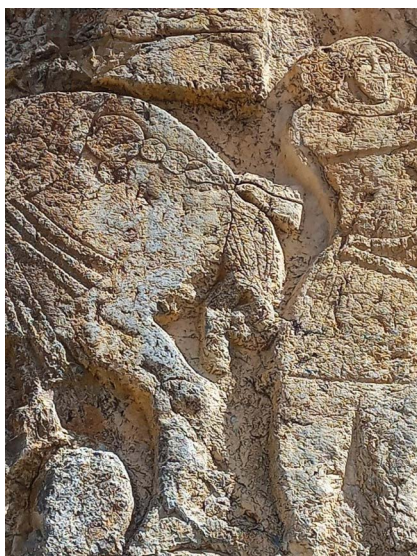
Fig. 3: Location of the relief on the mountainside (Author, 2023).

تصویر ۴: چشم انداز نقش برجسته به سمت مقابل آن (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 4: View of the relief facing it (Author, 2023).

فرمانروایان ارمن به ایشان اقرار چاکری می‌کنند و این همان واقعه‌ای است که به سال ۲۳۰ م. اتفاق افتاده است. «موسوی حاجی» و «سرافراز» (۱۳۹۷: ۱۱۲) در کتابشان جزئیات کامل پوشش سواران و پیادگان این نقش برجسته را ذکر کرده و احتمال می‌دهند که این دو پادشاه سواره، یعنی اردشیر و شاپور یکم در حال گرفتن حلقه هستند؛ با این حال، این چنین بیان می‌کنند که اگر این حلقه را افراد پیاده به شاهان تقدیم کنند به نشانه حلقه پیروزی بوده و اگر حلقه بدون روبان را شاهان به افراد پیاده صحنه بدهند می‌تواند به منزله نماد قدرت باشد (همان: ۱۸۸). «لمان» (1910: 110) از وجود کتیبه‌ای در گوشه سمت راست بخش بالایی نقش برجسته خبر می‌دهد که اکنون خبری از آن نیست و با این حال «هنیتس» (1965: 151) وجود این کتیبه را انکار می‌کند.

اکثر پژوهشگران هم‌چون: «کریستنسن» (۱۳۶۷: ۱۱۳)، «گیرشمن» (۱۳۹۰: ۱۴۱) و نیز «موسوی حاجی» و «سرافراز» (۱۳۹۷: ۱۱۳) بر این باورند که شخصیت‌های سواره این اثر اردشیر بابکان (نقش سمت چپ) و فرزند و جانشین او «شاپور دوم» (نقش سمت راست) باید باشند که دلایل قطعی این انتساب را می‌توان براساس مطابقت تاج‌ها و گوی‌های^۱ سر این دو شخصیت با سکه‌های مربوط به اردشیر بابکان و شاپور اول و دیگر نقوش این پادشاهان در نقش رجب، فیروزآباد و دارابگرد و نیز نوع و نحوه اهتزاز روبان‌ها و فرم پوشاک آن‌ها تأیید کرد.

تصویر ۵: جزئیات بدنه اسب و شمشیر اردشیر بابکان (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 5: Details of the body of the horse and sword of Ardashir Papakan (Author, 2023).

تصویر ۶: دم و آرایه‌های اسب اردشیر (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 6: Tail and decorations of Ardashir's horse (Author, 2023).

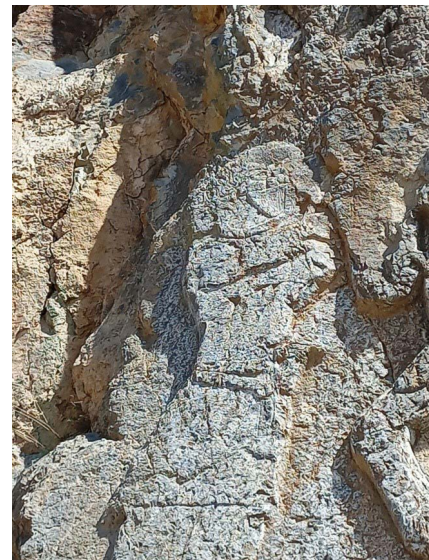
►► تصویر ۷: شخصیت پیاده در کنار اسب شاپور (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 7: A figure on foot next to Shapur's horse (Author, 2023).

► تصویر ۸: بخش جلویی اسب اردشیر پاپکان (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 8: Front part of Ardashir Papakan's horse (Author, 2023).

►► تصویر ۹: شخصیت پیاده در کنار اسب اردشیر (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 9: A figure on foot next to Ardashir's horse (Author, 2023).

► تصویر ۱۰: شمایل و اسب اردشیر پاپکان (نگارنده، ۱۴۰۲).

Fig. 10: Statue and horse of Ardashir Papakan (Author, 2023).

بسیاری از پژوهشگرانی که این نقش برجسته را بررسی کرده‌اند، هویت پیادگان این صحنه را ارمنی معرفی کرده‌اند با این حال «آجرلو» و «سراوانی» (۱۳۹۷) این نظریه را رد کرده که البته دلایل قانع‌کننده‌ای برای آن ذکر نمی‌کنند؛ این دو پژوهشگر عقیده دارند که شواهدی از چهره و یا لباس یک ارمنی وجود ندارد تا بتوان با آن افراد حاضر در این سنگ‌نگاره را مطابقت داد (همان: ۲۴)؛ همان‌طور که در ادامه بیان خواهد شد از سال ۵۰ م. به بعد ارمنستان تحت حاکمیت شاخه‌ای از اشکانیان قرار داشته و از لحاظ فرهنگی و مذهبی نیز تحت تأثیر اشکانیان ایران بودند و طبیعتاً نمی‌توان انتظار جامه یا نشان فرهنگی منحصری از آن‌ها را داشت و البسه و نوع آرایش آن‌ها نیز همانندی بسیاری با اشکانیان ایران داشته است؛ علاوه بر این، پژوهش‌گران یاد شده از جنگ فرضی منجر به پیروزی اردشیر با رومی‌ها با عنوان «نبرد آذربادگان» یاد کرده‌اند، اما همان‌طور که گفته شد چنین جنگ

سرنوشت‌سازی با این نام و یا هر عنوان دیگری بین ایرانیان و رومی‌ها که منجر به فتح ارمنستان در دوره پادشاهی اردشیر شود رخ نداده و این شاپور یکم است که فاتح ارمنستان بوده و حتی اگر چنین نبردی منجر به پیروزی در دوره اردشیر می‌افتاد و قرار بر خلق نقش برجسته‌ای به این مناسبت هم بود باید مکان آن همانند سایر نقش برجسته‌های دو پادشاه نخستین ساسانیان در ایالت پارس باشد و نه در محل روی دادن آن جنگ. البته دیدگاه این محققین بر پایه نظر «پیرنیا» (۱۳۷۰: ۲۸۰) در مورد جنگ‌های ایران و روم بوده و همان‌طور که در بخش پیشین تحلیل شد، این نظر مردود است و البته در آن مقاله به تبعیت از «آورزمانی» و «جوادی» (۱۳۸۸: ۶۴) پیادگان را نمایندگان خاندان‌های سورن و اسپهبدان و کمک این دو خاندان در جنگ‌های اردشیر با رومی‌ها بوده که منجر به فتح ارمنستان شده و این سنگ‌نگاره یادگاری از آن جنگ و هم‌پیمانی بزرگان این دو خاندان با شاه و ولیعهد ساسانی است، اما بنابر آن چه در سطور پیشین بحث شد فتح ارمنستان در دوره شاپور یکم روی داده و علاوه بر آن بنابر برخی منابع تاریخی، بسیاری از خاندان‌های شاخص دربار اشکانیان و حاکمین محلی به تدریج در طی جنگ‌ها با اردشیر و شاپور هم‌پیمان بوده‌اند که این مسئله صرفاً مختص دو خاندان مذکور نیست و دلیل یا شواهد تاریخی برای اثبات نظر پژوهشگران یاد شده وجود ندارد؛ علاوه بر آن حتی اگر فرض بر درستی این دیدگاه باشد در این سنگ‌نگاره طبیعتاً نمایندگان این دو خاندان باید در کنار هم و در برابر شاه و ولیعهد باشند، اما پیاده‌ها و سواره‌ها در این اثر دو به دو متناظر هستند که نشان از عدم همسانی جایگاه و مقام نقش پیاده کنار شاه (اردشیر) با پیاده کنار ولیعهد (شاپور) داشته که دلیلی دیگر بر رد این نظر است؛ و علت آخر این که آئین هم‌پیمانی قاعداً پیش از آغاز جنگ برگزار می‌شود و نه پس از آن.

«هینتس» این دو فرد پیاده را خسرو اول و دومی را وزیر اعظم خسرو می‌داند (هینتس، ۱۳۸۵: ۱۸۵)؛ «اشمیت» نیز بر این باور است که دو فرد سمت چپ نقش برجسته، یعنی شاپور اول و پیاده نزدیک وی مربوط به دوره سلطنت این پادشاه هست (Schmidt, 1970: 140)؛ اما بنابه دلایل مذکور پیشین نظر هینتس و اشمیت در این باره مردود بوده و در هیچ منبع تاریخی سخنی از صلح و آشتی بین خسرو (تیرداد دوم) و اردشیر گفته نشده است.

همان‌طور که بیان شد موسوی‌حاجی و سرافراز (۱۳۹۷: ۱۱۲) چنین نوشته‌اند که سواره‌ها که همان اردشیر و شاپور ساسانی باشند، ظاهراً در حال گرفتن حلقه پیروزی از دست پیادگان این نقش هستند؛ اما «آجرلو» و «کوهساری» (۱۳۹۷) در نظری عکس آن، بر این باور هستند که این پیادگان هستند که حلقه‌هایی را از سواران دریافت می‌کنند. به عنوان نمونه در نقش برجسته B III پیروزی شاپور اول بر امپراتوران روم، یکی از دو فرد ایستاده در برابر شاپور، حلقه پیروزی را به شاه تقدیم می‌کند. بنابه آن چه که از طراحی «فلاندن» و «کست» (1851) و نیز وضع فعلی این نقش برجسته آشکار است، پیادگان در حال دریافت از و یا دادن چیزی به سوارگان هستند که این شیء‌ها به نوعی حجاری شده‌اند که در این اثر، شیء‌ای که

شاپور در حال دریافت از پیاده است در اثر فرسایش تخریب شده اما با توجه به نحوه قرارگیری دست‌ها به نظر می‌آید که آن شیء به شکل کامل حجاری شده بود، اما در بخش مربوط به اردشیر پاپکان، با توجه به نحوه حجاری دست‌های وی و فرد پیاده و نیز گردن و سر اسب اردشیر، هویداست قسمت زیادی از آن در پشت گردن و سر اسب قرار گرفته و به طور دقیق هویت آن معلوم نیست و بنابراین نمی‌توان با قاطعیت این اشیاء را حلقه‌های قدرت یا پیروزی دانست و احتمالش نیز اندک است، چراکه پذیرفتنی نیست که صحنه مهمی هم‌چون دادن یا ستاندن حلقه از سوی شاه و ولیعهدش به گونه‌ای حجاری شود که بخش اصلی صحنه که همانا حلقه‌ها است در پشت گردن و سر اسب پنهان گردد و اصلاً قابل رؤیت نبوده و یا فقط بخش اندکی از آن دیده شود. درمورد صحنه مربوط به شاپور نیز آن‌چه که بین وی و فرد پیاده رو به رویش رد و بدل می‌شود که در اثر فرسایش از بین رفته و غیرقابل تشخیص است.

درمورد تاریخ دقیق خلق این نقش برجسته نیز آرای مختلفی نقل شده؛ «هرمان» معتقد است که نقش برجسته خان تختی قدیمی‌ترین نقش برجسته ساسانی است و علت آن را نیز پایین بودن کیفیت حجاری و جزئیات آن ذکر کرده و این اثر را ادامه هنر حجاری اشکانیان می‌داند (Herrman, 1969: 74)؛ اما هینتس و گیرشمن معتقدند که عبور دادن ریش از حلقه فقط مختص شخص شاه بوده و بر همین اساس نتیجه می‌گیرند که این نقش برجسته مربوط به زمانی است که اردشیر در قید حیات بوده، اما قدرت را به پسرش شاپور یکم واگذار کرده بود (هینتس، ۱۳۸۷: ۱۸۵؛ واندنبرگ، ۱۳۸۷: ۱۱۸؛ گیرشمن، ۱۳۷۹: ۱۴۰). «چاومونت» (1969: 175) نیز تاریخ ۲۲۸ م. را برای این اثر پیشنهاد می‌کند.

اشکانیان ارمنستان

ارمنستان از دوران اشکانیان نقش حائل بین دو امپراتوری بزرگ آن دوران، یعنی ایران و روم بود و همین مسئله بر اعتبار آن می‌افزود. پس از پیروزی اردشیر بر اردوان پنجم در سال ۲۲۴ م. وی خود را «شاهنشاه ایران» نامیده و باوجود فروپاشی پادشاهی اشکانیان ایران، هم‌تباران آن‌ها، یعنی اشکانیان ارمنستان هم‌چنان بر آن منطقه حکمرانی می‌کردند و علاوه بر آن پناهگاه مخالفین اردشیر، به‌ویژه فرزندان اردوان پنجم و دیگر شاهزادگان اشکانی نیز به‌شمار می‌رفت (سارگسیان، ۱۳۸۰: ۱۰۰؛ لوبوونین، ۱۳۵۰: ۷۹). اشکانیان ارمنستان که با نام‌های «آرساسیس»، «آرشاک» ها و یا «آرشاکونی» ها نیز شناخته می‌شوند و درواقع شاخه‌ای از سلسله اشکانیان ایران محسوب می‌شدند، در طی جنگ‌هایی که بین ایران و روم در طی سال‌های ۵۰ تا ۶۰ م. و زمانی پادشاهی بلاش یکم بر ایران روی داد اشکانیان توانستند ارمنستان را تصاحب کرده و بلاش در سال ۵۰ م. برادرش تیرداد یکم را به‌عنوان حاکم ارمنستان منصوب کرد؛ اما پس از مناقشات فراوان با رومی‌ها در قلعه‌ای به نام «راندیا» به توافقی رسیدند که به «پیمان راندیا» معروف شد. راندیا یکی از قلعه‌های رومی در ساحل رودخانه آرسانیاس^۲ بود که در اختیار «پاتیوس»^۳، سردار رومی و سربازانش

قرار داشت و در آن زمان با توجه به وضعیت مناقشه، توافق‌نامه‌ای در اختیار سپاهیان اشکانی بلاش قرار گرفت و قرارداد صلح بین اشکانیان و رومیان پس از مذاکرات بسیار در این قلعه نهایی شد. در ابتدا سفیرانی از سوی «بلاش» به نزد «کربولو»^۴ دیگر سردار رومی رفته و در نهایت با پیشنهاد بلاش وی با کربولو در قلعه راندا ملاقات کرده و در نهایت به توافق رسیدند؛ مطابق این توافق نامه امپراتوری روم از میان اعضای خاندان اشکانی فردی را به عنوان پادشاه ارمنستان انتخاب می‌کرد و می‌بایست تاج خود را از دست‌های امپراتور روم می‌گرفت که سرانجام و در سال ۶۶ م. تیرداد، برادر بلاش یکم پادشاه اشکانیان ایران، با تأیید و دریافت تاج پادشاهی از قیصر روم، یعنی «نرون» پادشاه ارمنستان باقی ماند (Garsoian, 1997: 67). با وجود این مسئله، نتیجه این توافق نامه پیروزی اشکانیان در مناقشات با آن‌ها بود و رومی‌ها چاره‌ای جز قبول حاکمیت اشکانیان بر ارمنستان را نداشتند. پادشاهی اشکانی‌ها بر ارمنستان با وجود فراز و نشیب‌ها و جنگ‌هایی که با رومیان داشتند تا سال‌ها پایدار بود تا این که خسرو اول در سال ۱۹۵ م. پس از پدرش بلاش دوم شاه ارمنستان شد (سارگسیان، ۱۳۸۰: ۹۹). وی در سال ۲۱۷ م. فوت کرده و پسرش تیرداد دوم جانشین وی شد (Adalian, 2010: 174) و پادشاهی او بر ارمنستان به تأیید «قیصر ماکرینوس» که پس از قتل «کاراکالا» امپراتور روم شده بود نیز رسید (Erdkamp, 2010: 248) که این دوران مصادف بود با قدرت گرفتن اردشیر پاپکان در ایالت پارس ایران و آغاز حکومت ساسانیان. تیرداد دوم در منابع تاریخی و به‌ویژه کتاب آگاتانگوس، با نام پدرش، یعنی خسرو یاد شده و همین مسئله باعث گردیده تا برخی مورخین دوران اسلامی هم چون «طبری» (۱۳۷۵: ۵۸۴) و «یعقوبی» (۱۳۸۲: ۱۹۴) نیز به پیروی از وی شاه ارمنستان در دوره اردشیر پاپکان را خسرو بشناسند.

روابط و مناقشات دولت ساسانیان و ارمنستان

ارمنستان به دلیل موقعیت استراتژیکی و اقتصادی خاصی که هم برای ایران و هم برای روم داشت، اهمیت سیاسی بسیاری پیدا کرده بود. پیرنیا (۱۳۷۰: ۸۱) ریشه جنگ‌های ایران و روم را در مسائل اقتصادی و دستیابی به شاهراه‌های بزرگ می‌داند. اردشیر که در استای اهداف توسعه طلبانه‌اش و برطرف کردن خطری که از جانب سلسله اشکانیان ارمنستان و نیز رومیان احساس می‌کرد تصمیم به جنگ با روم و فتح ارمنستان را می‌گیرد. در آن زمان، «الکساندر سوروس»^۵، قیصر روم بود و مذاکراتی با اردشیر از طریق نمایندگان دو طرف داشت، اما پس از به بن‌بست کشیده شدن این گفتگوها جنگ بین طرفین رسماً آغاز شد. ارمنستان که بیش از ۱۷۰ سال توسط خاندان اشکانیان اداره می‌شد در طی این مدت هم پیمان ایران در برابر رومیان بود، اما پس از مرگ «اردوان پنجم» و فروپاشی اشکانیان ایران قصد بازپس‌گیری دوباره شاهنشاهی در ایران و نیز شاید حفظ استقلال نسبی‌شان، در این جنگ به هواداری از روم پرداختند (Bournoution, 1995: 60). در این جنگ، قیصر روم سپاهیان خود را به سه قسمت تقسیم نمود؛ ستون اول، به سمت ارمنستان حرکت کردند تا به ماد (شمال غرب ایران) حمله کنند،

ستون دوم نیز راهی میان‌رودان و سرحد‌های ساسانیان در فرات و دجله شده و خود سورورس نیز رهبری ستون سوم را برعهده گرفته و در بخش مرکزی دو بخش یاد شده قرار گرفت (Herodian, 1970: Book VI, 5, 1-2). در این درگیری‌ها هر دو طرف متحمل تلفاتی شدند و در سال ۲۳۳ م. این جنگ بدون این‌که یکی از طرفین به برتری خاصی برسد، تمام شد و به مرزهای پیشین خود عقب‌نشینی کردند. البته روایات مختلفی درمورد نتیجه این جنگ هم‌چنین وجود دارد؛ بنا به روایتی سورورس در مجلس سنای روم تلاش کرد که رومیان را فاتح این جنگ نشان دهد (زرین‌کوب، ۱۳۹۳: ۴۷۱)، حتی «فرای» سخن از پیروزی ستون شمالی نیروهای رومی می‌گوید (فرای، ۱۳۸۳: ۲۲۵). «شاپورشهبازی» نیز چنین نظری دارد و علت شکست اردشیر را فرستادن سپاه اصلی خود به مناطق مرکزی ایران جهت مقابله با حمله «الکساندر» از غرب ایران و نیز راهنمایی و کمک گرفتن رومی‌ها از شاه ارمنستان، یعنی تیرداد دوم می‌داند (شاپورشهبازی، ۱۳۸۹: ۲۷۸). با این‌که براساس شواهد تاریخی چنین نبوده و این درگیری‌ها حاصل چندانی برای طرفین نداشت و نمی‌توان طرف پیروز برای آن تعیین کرد؛ با این حال به احتمال زیاد اردشیر بر بخش‌هایی از ارمنستان جنوبی توانسته مسلط شود. الکساندر سورورس در سال ۲۳۵ م. کشته شد و اردشیر تمرکز خود را به بین‌النهرین و مرزهای غربی با روم گذاشت و با استفاده از شرایط داخلی امپراتوری روم به مرزهای آن حمله و شهرهای مهمی هم‌چون نصیبین و حران را فتح نموده و پنج سال بعد با همیاری پسر و جانشین خود، یعنی شاپور یکم توانست شهر هاترا که از لحاظ اقتصادی و سیاسی ارزش بسیاری برای رومیان داشت را نیز تسخیر نماید (Kettenhofen, 1995: 159-77)؛ اما در منابع تاریخی سخنی از حمله مجدد اردشیر به ارمنستان و فتح آن در طی سال‌های یاد شده به میان نیامده است.

در دوره پادشاهی شاپور، «گردیانوس سوم» (۲۳۸-۲۴۴ م.) تصمیم به بازپس‌گیری شهرهای حران و نصیبین و فتح پایتخت ساسانیان را می‌نماید (Kettenhofen, 1982: 25)، اما شاپور اول توانست سپاه رومیان را شکست داده و خود گردیانوس نیز در این جنگ کشته می‌شود که یادمان این جنگ در سنگ‌نگاره شماره یک شاپور در تنگ چوگان بیشاپور جاری شده و نیز در کتیبه نقش‌رستم صراحتاً به کشته شدن امپراتور روم و تحمیل باج و خراج به آن‌ها از سوی شاپور اشاره شده است. پس از گردیانوس، «فیلیپ» به عنوان قیصر روم انتخاب شده و چون خود را در برابر شاپور ناتوان می‌بیند از باب صلح وارد شده و مرزها و شهرهای رومی در بین‌النهرین را به شاپور واگذار کرده و نیز متعهد می‌شود از پادشاهی ارمنستان حمایت نکند که مطابق کتیبه نقش‌رستم، فیلیپ در مورد آن پیمان‌شکنی کرده و هم‌چنان به حمایتش از ارمنستان ادامه می‌دهد (Zonaras, 2009: Book XII, 18) که شاید علتش موقعیت استراتژیکی آن منطقه بوده که وی نمی‌توانسته حاکمیت آنجا را به ایرانیان واگذار و همین مسئله نیز موجب آغاز دوباره جنگ بین ایرانیان و رومیان می‌شود و در طی یکی از همین جنگ‌ها و در سال ۲۵۲ م. ایرانیان توانستند پس از (احتمالاً) کشته شدن تیرداد دوم (همان خسرو ارمنی) ارمنستان را ضمیمه خاک ایران‌شهر کنند.

فتح ارمنستان؛ به دست اردشیر یا شاپور؟

«مارکوارت» (۱۳۷۳: ۲۱۳) معتقد است که ارمنستان در طی همین سال، یعنی ۲۵۲ م. توسط شاپور یکم فتح شده است. «زوناراس» (۲۰۰۹) نیز نوشته است که ارمنستان در زمان قیصری «گالوس» (۲۵۱-۲۵۳) هم‌زمان با شاپور اول تسخیر شده و نام حاکم وقت ارمنستان را تیرداد ذکر می‌کند؛ البته «دولاندن» امپراتوران روم را در آن زمان به ترتیب چنین نام می‌برد: «فیلیپ عرب»، «دسیوس»، «گالوس»، «امیلین» و «والرین» (دولاندن، ۱۳۸۸: ۲۷۴). «دیگناس» و «وینتر» (۲۰۰۷: ۲۲) نیز بر این باورند که شاپور لشکرکشی‌هایی بین سال‌های ۲۵۳ تا ۲۵۶ م. برای فتح انطاکیه داشته که نشان از فتح ارمنستان پیش از آن را دارد. «تورج دریایی» (۱۳۹۲: ۴۲) عقیده دارد که فیلیپ ارمنستان را برخلاف وعده‌اش به شاپور واگذار نکرد و تا مرزهای معین دوره نرون عقب‌نشینی کرد؛ به عبارت دیگر، وی وضعیت ارمنستان در زمان نرون که در توافق راندیا حاصل شده بود را ترجیح می‌داد. «کریستین سن» (۱۳۷۵: ۳۱۰) در این باره می‌گوید که طبق توافق صلح قرار بر این بود تا ارمنستان در مالکیت ایران باشد و بین‌النهرین در اختیار روم باقی بماند که به آن عمل نشد؛ شاپور در کتیبه نقش‌رستم در این باره چنین گفته: ... و قیصر بار دیگر دروغ گفت و با ارمنستان رفتاری ناپسند پیش گرفت. پس ما به امپراتوری روم تاختیم و در بالیسوس سپاهی از ۶۰,۰۰۰ رومی را نابود ساختیم (فرای، ۱۳۸۸: ۵۹۲).

دریایی (۱۳۸۳: ۱۴) اعتقاد دارد در زمان حیات سوروس هیچ یکی از طرفین مناقشات، یعنی ایرانیان و رومیان نتوانستند بر هم‌دیگر غلبه یابند. «لوکوبونین» (۱۳۵۰: ۷۹) بر این عقیده است که در زمان زندگانی اردشیر ارمنستان، استان‌های (بیدخش)^۶ گرجستان و ادیابنه هنوز بخشی از ایران‌شهر نشده بود؛ حتی در کتاب کارنامه اردشیر پاپکان (۱۳۵۴) نیز حرفی از فتح ارمنستان توسط وی به میان نیامده است. کریستین سن (۱۳۷۵: ۳۰۹) نیز جنگ‌های اردشیر با رومیان را بی‌فایده بیان کرده است، ولی معتقد به فتح ارمنستان توسط اردشیر است (همان: ۷۱).

بسیاری از پژوهشگران هم عقیده هستند که ارمنستان در سال ۲۵۲ م. و در زمان شاپور یکم پیوست خاک ایران‌شهر شده است (Chaumont, 1976: 172; Ensslin, 1949: 18-19; Kettenhofen, 1982: 41, 84; Rostovtzeff, 1943: 33). هم‌موکداً بر این باور است که ارمنستان در زمان جانشین اردشیر، یعنی شاپور یکم فتح شده و نام ارمنستان در کتیبه شاپور آمده است (خدادادیان، ۱۳۸۴: ۱۴۲). «شیپ‌مان» (۱۳۸۳: ۲۷، ۱۱۸) فتح آذربایجان و بین‌النهرین را در دوره اردشیر می‌داند، اما معتقد است که ارمنستان در زمان سلطنت شاپور یکم فتح شده است. «آلرام» (۱۳۹۲: ۲۱) نیز جایگاه اردشیر را به عنوان شاهنشاه جدید بی‌مدعی دانسته و می‌گوید همه سرزمین‌های شاهنشاهی پیشین، یعنی اشکانیان به جز ارمنستان را وی تصرف کرده بود و فتح ارمنستان قطعاً مابین سال‌های ۲۵۲ تا ۲۶۱ م. رخ داده است. فرای نیز چنین عقیده‌ای داشته و احتمال می‌دهد این

رویداد در یکی از سال‌های ۲۵۳ و یا ۲۵۶ م. رخ داده باشد. دیگر مورخان ارمنی و مسلمان هم‌چون: **طبری (۱۳۸۴: ۱۰۸)** و **ابن‌اثیر (۱۳۸۶: ۵۷)** فتح ارمنستان و آذربایجان را توسط اردشیر می‌دانند، درحالی‌که براساس آن‌چه که گفته شد این اتفاق در دوره شاپور یکم رخ داده است.

پس از فتح ارمنستان شاپور یکم، دو تن از پسرانش، یعنی «هرمز» در «اردشیر» و «نرسه» را پیش از نشستن بر تخت شاهی به‌عنوان حاکمان ارمنستان انتخاب نمود. **دریایی (۱۳۸۳: ۲۵)** اهمیت ارمنستان را برای ایران به‌قدری می‌داند که آن را ولیعهدنشین ایران دانسته است تا جایی‌که شاهانی هم‌چون نرسه که پس از رسیدن به سلطنت در ارمنستان حکمرانی می‌کردند را «وزورگ ارمن شاه» یعنی «شاه بزرگ ارمنستان» می‌نامیدند و هرمزد اردشیر تا سال ۲۷۲ م. که پس از مرگ پدرش شاپور، شاهنشاه ایران شد، هم‌چنان پادشاه ارمنستان بود و این پادشاهی پس از وی به برادر بزرگش، یعنی نرسه رسید. در سکه‌های هرمزد نیز از وی با عنوان «مزداپرست خدایگان هورمزد، شاه بزرگ ارمنستان» نام برده شده و در پشت این سکه‌ها تصویر آتشکده به همراه ایزد مهر که از ایزدان مشترک ایرانیان و آرامنه بود، ضرب شده است. در کتیبه نقش‌رستم نیز از هرمزد اردشیر به‌عنوان شاه بزرگ ارمنستان یاد شده است. لازم به ذکر است «موسی خورنی»، اردشیر را معاصر والریانوس می‌داند درحالی‌که نوۀ وی، یعنی هرمزد اردشیر معاصر با این امپراتور روم بوده که گویا این مسئله به‌دلیل تشابهت اسمی هرمزد اردشیر با پدر بزرگش، یعنی اردشیر پاپکان بوده و چون هرمزد ازسوی پدرش شاپور یکم به‌عنوان فرمانروای بزرگ ارمنستان منصوب شده بود، موسی خورنی نیز چنین فرض نموده که فتح ارمنستان در زمان اردشیر پاپکان رخ داده است (جدول ۱).

► جدول ۱: گاه‌نگاری شاهان ارمنستان از ۱۸۰ تا ۳۳۳ م. (نگارنده، ۱۴۰۲).

Tab. 1: Chronology of the kings of Armenia from 180 to 33 AD. (Author, 2023).

بلاش دوم	۱۹۱-۱۸۰ م.
خسرو اول	۲۱۷-۱۹۱ م.
تیرداد دوم	۲۵۲-۲۱۷ م.
آرتاوازد چهارم (انتصاب توسط ساسانیان)	۲۶۲-۲۵۲ م.
هرمزد اردشیر (انتصاب توسط ساسانیان)	۲۷۲-۲۶۲ م.
نرسه (انتصاب توسط ساسانیان) *	۲۹۳-۲۷۳ م.
خسرو دوم	۲۸۷-۲۸۰ م.
تیرداد سوم	۲۹۳-۲۸۷ م.
تیرداد چهارم	۳۳۰-۲۹۸ م.

تاکنون چند مجسمه از بزرگان اشکانی کشف شده است که قابل قیاس با نقش پیادگان نقش برجسته خان تختی هستند. هویت پیادگان در این چهار اثر (تصاویر ۱۱: الف، ب، ج، د) عناصر مشترک پوشش عبارتند از: شلوار، کمر بند، تونیک کوتاه با آستین‌های نسبتاً تنگ.

از لحاظ چهره نیز همان طور که در مجسمه‌های مرد شمی و مرد جنگجوی هترا (تصاویر ۱۱: الف و د) هویداست وجوه مشترک عبارتند از: موهای پرپشت تا بالای گردن، سبیل بلند و پرپشت که گاه به همراه ریش و بعضاً بدون آن.

با مقایسه مجسمه‌های مذکور با پیادگان نقش برجسته خان تختی (تصاویر ۲، ۷ و ۹) این عناصر پوشش و ظاهر در همه این آثار مشترک بوده و می‌توان این دو نفر را به بزرگان و عالی‌رتبه‌گان اشکانی نسبت داد.

تصویر ۱۱: الف) نیم تنه مرد شمی؛ ب) لباس مرد اشکانی مکشوفه از پالمیرا، ج) مجسمه اشراف‌زاده‌ای مکشوفه از شهر هترا؛ د) مجسمه مرد نظامی مکشوف از شهر هترا (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶).

Fig. 11: A) Bust of a Shami man, B) Parthian man's clothing discovered from Palmyra, C) Statue of a decorated nobleman from the city of Hatra, D) Statue of a military man discovered from the city of Hatra (Safar & Mostafa, 1998).

همان طور که گفته شد ۱۷۰ سال از زمان قدرت‌گیری رسمی اشکانیان بر ارمنستان (همان سلسله آرساسیس یا آرشاکونی‌ها) تا وقوع درگیری‌ها با اردشیر می‌گذشت و در مدت زمان یاد شده ارمنستان تحت حاکمیت و نفوذ سیاسی، فرهنگی و مذهبی اشکانیان ایران بود که درباره این موضوع، نگارنده در پژوهشی دیگر به طور تفصیلی به آن پرداخته است. علاوه بر آن بنابر روایت مانادیان (Manadian, 1975: 217) مهم‌ترین طبقه اجتماعی در ارمنستان اشکانیان ناخارارها بودند که توسط پادشاه ارمنستان منصوب می‌شدند و خود پادشاه دارای عنوان ناخارار بزرگ بود و در کل بنیان این پادشاهی براساس نظام ناخاراری بود و همین اشراف ناخاراری بودند که به کمک بلاش یکم شتافته و پس از مقاومت در برابر رومی‌ها برادرش، یعنی تیرداد یکم را به پادشاهی ارمنستان رساندند و ازسوی دیگر، آن‌ها نقش مهمی در تنش‌های داخلی سلسله اشکانیان ارمنستان داشتند که منجر به تضعیف قدرت تیرداد دوم و در نهایت فتح آن سرزمین به دست شاپور یکم می‌شود؛ بنابراین از لحاظ نگاره‌سنجی و پوشش، دو شخصیت پیاده این اثر می‌توانند بزرگان ارمنی‌های محلی یا همان ناخارارهای ساکن مرز ایران و جنوب ارمنستان باستانی باشند که ظاهر و لباس‌هایی همانند چهره‌های شناخته شده از مردمان اشکانی ایران دارند و براساس رتبه و مقامشان یکی در کنار اردشیر و دیگری در کنار شاپور یکم

نقش شده است و شاید هدیه، یادبودی و یا هر نشان دیگری به عنوان صلح و یا وفاداری به آن‌ها تقدیم می‌کنند؛ اما درمورد آن چه که میان سواره‌ها و پیاده‌های این اثر مبادله می‌شود با در نظر گرفتن وضعیت فعلی آن و نیز عدم همسانی مستند در بخش حجاری دست‌های شخصیت‌ها در بین طراحی‌هایی که در طی سده‌های متأخر توسط مستشرقین اروپایی از این سنگ نگاره انجام شده تا پیدا شدن مدارک و مستندات باستان‌شناختی جدید درباره‌ی این اثر نمی‌توان اظهارنظری قطعی درمورد فرضیه‌ی تبادل حلقه و یا هدیه بین سواره‌ها و پیاده‌ها کرد؛ از سوی دیگر، بررسی دقیق تکنیک ساخت اثر نیز با توجه وضع فعلی آن میسر نیست، اما نظر به طراحی‌های یاد شده، این اثر را می‌توان هم‌تراز دیگر سنگ‌نگاره‌های اردشیر و شاپور یکم در ایالت پارس دانست؛ اگر چه این احتمال نیز وجود دارد که نقش برجسته‌ی خان تختی توسط هنرمندان محلی حجاری شده باشد. با این حال حجاری چهره‌ی همه‌ی شخصیت‌های این نقش برجسته به صورت تمام‌رخ می‌باشد که این کار احتمال زیاد برای تأکید بر هویت این افراد بوده تا تمرکز بر واقعه‌ی مربوطه. درباره‌ی زمان احتمالی خلق این نقش برجسته نیز به نظر می‌رسد نظر **گیرشمن (۱۳۷۹: ۱۴۰) و هینتس (۱۳۸۷: ۱۸۵)**، مبنی بر ساخت اثر در زمانی که اردشیر قدرت را با پسرش تقسیم می‌کند، صحیح‌تر باشد که علت اصلی آن همان‌طور که بیان شد عبور دادن ریش از حلقه در هر دو نقش اردشیر و شاپور یکم است؛ البته با توجه به این که در منابع تاریخی در بین بازه‌ی سال‌های ۲۳۴ تا ۲۴۰ م. گزارشی از درگیری بین ایران و ارمنستان یا روم در آن منطقه نکرده‌اند، به نظر می‌رسد اردشیر تصمیم مجددی در آن سال‌ها برای فتح ارمنستان نداشته است که دلایل آن نامعلوم است، ولی می‌توان این مسئله را در وضعیت داخلی ارمنستان و سیاست‌های اردشیر جستجو کرد.

نتیجه‌گیری

نقش برجسته‌ی خان تختی یکی از آثار شاخص دوره‌ی ساسانی در قیاس با نمونه‌های مشابه و هم‌دوره خود است که مهم‌ترین ویژگی آن فاصله‌ی زیاد مکان اثر از محل تمرکز نقش برجسته‌های ساسانی، یعنی ایالت پارس است که باعث برانگیخته شدن پرسش‌هایی درباره‌ی ایجاد این اثر شده است. در این پژوهش تلاش بر این بود تا نقاط ابهام تحقیقات پیشین بررسی و به آن توجه بیشتری شود که مهم‌ترین شان شرایط سیاسی و فرهنگی ایران و ارمنستان و نزدیکی‌های آن‌ها و همچنین جغرافیای تاریخی آن مناطق در دوره‌ی آغازین پادشاهی ساسانیان است.

در پژوهش حاضر، این تصور تاریخی درمورد هویت حکمران ارمنستان در زمان دو پادشاه نخست ساسانی اصلاح گردیده و فهرستی از فرمانروایان آن سرزمین از اواخر حکومت اشکانی تا یک سده‌ی نخست دوره‌ی ساسانیان ارائه شده است. بر این اساس، حکمران ارمنستان در زمان پادشاهی اردشیر و شاپور، نه خسرو بلکه پسرش تیرداد دوم بوده است؛ هم‌چنین در پژوهش پیش‌رو تاریخ سیاسی سرزمین مذکور و ارتباط آن با دولت‌های اشکانیان و ساسانیان بررسی گردید تا پیش‌زمینه‌های سیاسی و فرهنگی خلق این نقش برجسته تبیین گردد. از سال ۵۰ م. تا زمان شاپور یکم شاخه‌ای

از اشکانیان ایران در ارمنستان حکمرانی می‌کردند که به آرساسیس و یا آرشاکونی‌ها شناخته می‌شوند و منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناختی گویای این مسئله است که حداقل در دوره یاد شده از لحاظ مذهبی، سیاسی و فرهنگی ارمنی‌ها کاملاً تحت نفوذ اشکانیان ایران بوده‌اند و همین شباهت و نزدیکی، موجب حمایت ارامنه از ایرانی‌ها در جنگ‌های ایران و روم تا پایان دوره حاکمیت اشکانیان ایران شده بود. مکان قرارگیری این نقش برجسته در مرز نسبی ایران و جنوب ارمنستان ارمنستان باستان بود؛ با توجه به این‌که منابع تاریخی از حمایت تدریجی ناخارارها و یا همان اشراف بزرگ ارمنی از اردشیر می‌دهند و نیز با در نظر گرفتن این‌که اردشیر بابکان در دوره حکومت خود نتوانست بر ارمنستان تسلط پیدا کند و صرفاً توانسته بود بخشی از ارمنستان جنوبی را تصرف کند که آن هم بدون جنگ و درگیری خاصی بوده، پیادگان این نقش برجسته نیز ظاهر و جامه‌هایی کاملاً مشابه اشکانیان دارند، و همان‌طور که گفته شد بین اشکانیان ایران و ارامنه آن دوره از لحاظ مذهبی و فرهنگی تفاوت چندانی وجود نداشته؛ دو تن از ناخارارهای محلی منطقه که سنگ‌نگاره در آن خلق شده هستند که این سنگ‌نگاره به احتمال فراوان یادبودی از هم‌پیمانی و وفاداری ارامنه ساکن در منطقه مذکور با اردشیر ساسانی و ولیعهدش شاپور یکم بوده که علل و جزئیات بیشتر این پیمان هم‌چنان در ابهامات تاریخی قرار دارد که شاید در کتیبه‌ای که پیش از این در این اثر وجود داشت، بیان شده بود؛ هم‌چنین علت این‌که این سنگ‌نگاره برخلاف دیگر کتیبه‌های اردشیر و شاپور یکم که در ایالت پارس جاری شده‌اند در منطقه رویداد اثر، یعنی شمال غرب ایران خلق شده نیز مربوط به ماهیت موضوعی آن، یعنی صلح و هم‌پیمانی می‌باشد و در محلی که مشرف به راه و گذرگاه باستانی بوده خلق شده است؛ البته قطعاً بررسی‌های میدانی و کاوش‌های باستان‌شناختی آینده در منطقه‌ای که این اثر در آن قرار دارد اطلاعات جدید و ارزشمندی در مورد ایجاد این سنگ‌نگاره به دست خواهد داد؛ با این حال، همانند دیگر گزاره‌های باستان‌شناسی، دسترسی و کشف داده‌های تازه باستان‌شناختی و تاریخی می‌تواند فرضیه مطرح در این پژوهش را در آینده تکمیل نموده و یا تغییر دهد.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نماید.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

1. Korymbos.

۲. «آرسانیس» باستانی همان «مرادچای» امروزی در آناتولی شرقی است. مراد سو یا مورات نه‌ری، رودی است در شمال دریایچه وان و نزدیکی کوه آزارات.

۳. «پاتیوس» سردار رومی بود که از طرف نرون مأموریت اداره امور ارمنستان را برعهده داشت.

۴. «کربولو» دیگر سردار رومی بود که وظیفه فرماندهی لشکر روم برای فتح ارمنستان را برعهده گرفته و هم چنین فرمانروای منطقه سوریه بود.

5. Alexander Severus.

۶. «بیدخش» (Bedakhsh) در زبان فارسی میانه یا همان پهلوی به معنی «والی و استاندار» است.

7. Iconology.

کتابنامه

- ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۸۶). اخبار ایران از الکامل ابن اثیر. ترجمه محمدابراهیم باستانی پاریزی. چاپ سوم، تهران: نشر علم.
- انزلی، حسن، (۱۳۸۷). ارومیه در گذر زمان. ارومیه: نشر انزلی.
- آجرو، بهرام؛ و کوهساری، فهیمه، (۱۳۹۷). «بازاندیشی سنگ نگاره خان تختی؛ یادمان نبرد آذربادگان». مطالعات باستان شناسی، ۱۰ (۲): ۱۸-۲۸. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.68412>
- آلام، میثائل، (۱۳۹۲). نخستین سکه های ساسانی، ساسانیان. ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر مرکز.
- آورزمانی، فریدون؛ و جواد، شهره، (۱۳۸۸). سنگ نگاره های ساسانی. تهران: انتشارات بلخ.
- بهار، مهرداد، (۱۳۸۱). از اسطوره تا تاریخ. تهران: نشر چشمه.
- پیرنیا، حسن؛ و اقبال آشتیانی، عباس، (۱۳۸۵). تاریخ ایران (از آغاز تا انقراض ساسانیان). چاپ دوم، تهران: نشر میلاد.
- پیرنیا، حسن، (۱۳۷۰). ایران باستان. تهران: دنیای کتاب
- پیرنیا، محمد کریم؛ و افسر، کرامت الله، (۱۳۷۰). راه و رباط. تهران: سازمان میراث فرهنگی و انتشارات آرمین.
- جکسن، ویلیامز آبراهام والتاین، (۱۳۸۳). سفرنامه جکسن (ایران در گذشته و حال). ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره ای، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- خدادادیان، اردشیر، (۱۳۸۴). تاریخ ایران باستان. تهران: نشر سخن.
- دریایی، تورج، (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: نشر ققنوس.
- دولاندن، شارل، (۱۳۸۵). تاریخ جهانی. ترجمه احمد بهمنش، جلد اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دهقان، احمد، (۱۳۹۰). ایران و ارمنستان. تهران: نشر ناقوس فرهنگ.
- رجبی، پرویز، (۱۳۸۱). هزاره های گمشده. جلد چهارم: اشکانیان پارت ها، تهران: انتشارات توس.
- زاهدی، حبیب، (۱۳۵۰). بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان. تبریز: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی آذربایجان.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۹۳). «تاریخ سیاسی ساسانیان، تاریخ جامع ایران». تهران: مرکز دایرة المعارف اسلامی: ۴۶۱-۵۷۴
- سارگسیان، ک. خ. و همکاران، (۱۳۶۰). تاریخ ارمنستان. ترجمه گرمانیک، جلد اول.

- سفر، فؤاد، و مصطفی، محمدعلی، (۱۳۷۶). هترا: شهر خورشید. ترجمه: نادر کریمیان سردشتی، تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- شاپور شهبازی، علیرضا، (۱۳۸۹). تاریخ ساسانیان. ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی، تهران: نشر دانشگاهی.
- شیپمان، کالوس، (۱۳۸۳). مبانی تاریخ ساسانیان. ترجمه کیکاوس جهان‌داری، تهران: فرزانه روز.
- طبری، محمد جریر، (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر
- فرای، ریچارد نلسون، (۱۳۸۸). تاریخ باستانی ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا، چاپ چهارم.
- کارنامه اردشیر بابکان، (۱۳۵۴). ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- کریستین سن، آرتور، (۱۳۷۵). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، چاپ هشتم، تهران: نشر دنیای کتاب.
- گریشمن، رومن، (۱۳۴۹). ایران از آغاز تا اسلام. ترجمه محمد معین، چاپ سوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گریشمن، رومن، (۱۳۹۰). هنر ایران در دروان پارتی و ساسانی. ترجمه بهرام فره‌وشی، چاپ سوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لوکونین، و. گ.، (۱۳۵۰). تمدن ایران ساسانی. ترجمه عنایت الله رضا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۷۳). ایران‌شهر در جغرافیای بطلمیوس. ترجمه مریم میراحمدی، تهران: طهوری.
- موسوی حاجی، سید رسول؛ و سرافراز، علی اکبر، (۱۳۹۷). نقش برجسته‌های ساسانی، تهران: انتشارات سمت.
- مهرآبادی، میترا، (۱۳۷۲). خاندان‌های حکومتگر ایران باستان. تهران: انتشارات فتحی
- واندنبرگ، لوئی، (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه عیسی بهنام، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هینتس، والتر، (۱۳۸۵). یافته‌های تازه از ایران باستان. ترجمه پرویز رجبی، چاپ اول، تهران: انتشارات ققنوس.
- یعقوبی، ابن واضح، (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی. ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Adalian, R. P., (2010). *Historical Dictionary of Armenia*. Scarecrow Press. <https://doi.org/10.5771/9780810874503>
- Ajourloo, B. & Kosari, F., (2018). "The re-thinking and revision of the Sassanid bas-relief of Khān Takhti; as the monument for the battle for

Azerbaijan". *Journal of Archaeological Studies*, 10(2): 19-28. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2018.68412> (in Persian).

- Alram, M., (2013). *The First Sassanid Coins, Sassanids*. Translated by: Kazem Firuzmand, Tehran: Markaz Pub. (in Persian).

- Anzali, H., (2008). *Urmia through the ages*. Urmia: Anzali Pub. (in Persian).

- Averzamani, F. & Javadi, Sh., (2009). *Sassanid Stone Engravings*. Tehran: Balkh Pub. (in Persian).

- Bahar, M., (2009). *From Myth to History*. Tehran: Cheshme Pub. (in Persian).

- Bournoution, G., (1995). *A History Of The Armenian People, voume I*. California, mazda publishers.

- Chaumont, M. L., (1986). "Armenia and Iran: ii. The Pre-Islamic Period". *Encyclopedia Iranica*, 2 (4): 418-438.

- Chaumont, M. L., (1976). *Armenia between Rome and Iran I*. The advent of Augustus to the accession of Diocletian from Aufstieg und Niedergang der Welt Römischen II.

- Chaumont, M-L. (1969). *Recherches sur l'histoire d'Arménie*. Paris.

- Christian Sen, A, (1996). *Iran in the Sasanian Period*. Translated by: Rashid Yasemi, 8th edition, Tehran: Donyayya Book pub. House. (in Persian).

- Daraya, T., (2004). *Sassanid Empire*. Translated by Morteza Saeqebfar, Tehran: Qognoos Pub. (in Persian).

- Dedeyan, G., (2007). *History of the Armenian people*. Privat Toulouse.

- Dignas, B. & Winter, E., (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

- Dolandlen, Ch., (2006). *World History*. Translated by: Ahmad Bahmanesh, Vol. 1, Tehran. (in Persian).

- Ensslin, W., (1949). *Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I., Sb. Der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philhist. Kl. Jahrgang 1947, Heft 5*, Munich

- Erdkamp, P., (2010). *A Companion to the Roman Army*. Publisher by: John Wiley & Sons

- Erodian, (1970). *History of the Empire*, Vol II (book 5-8). loebclassical library, London and New York.

- Flandin, E.N. & Coste, P., (1843-54). *Voyage en Perse*. Perse Ancienne Tome 4, Paris.

- Flandin, E.N. & Coste, P., (1851). *Voyage en Perse*. Paris.

- Fry, R. N., (2009). *Ancient History of Iran*. Translated by: Masoud Rajbania, Fourth Edition. (in Persian).
- Garsoian, N., (1997). *The Arshakuni Dynasty, The Armenian People from Ancient to Modern Times, The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. Vol. I. Richard G. Hovannisian(ed.). New York: Palgrave Macmillan
- Ghodrat-Dizaji, M., (2007). "Administrative Geography of the Early Sasanian Period: the Case of Ādurbādagān". *Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, 45: 87-93. <https://doi.org/10.1080/05786967.2007.11864720>
- Grishman, R., (1960). *Iran from the Beginning to the Assyrians*. Translated by Mohammad Moein, 3rd edition, Tehran: Book Translation and Pub House. (in Persian).
- Grishman, R., (1991). *Iranian Art in the Parthian and Sasanian Periods*. Translated by Bahram Farhooshi, 3rd edition, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian).
- Herodian, (1970). *History of the Empire*. Vol II (book 5-8). loebclassical library, London and New
- Herrman, G., (1969). "The Dārābgird Relief: Ardashir ot shāpūr? A Discussion in the context of early sasanian sculpture". *Iran*, VII: 63-88.
- Hinz, W., (1965). "Das sassanidische Felsrelief von Salmās". *Iranica Antiqua*, 5: 148-160.
- Hinz, W., (2007). *New Discoveries from Ancient Iran*. Translated by: Parviz Rajabi, 1st ed., Tehran: Ghoghnoos Publishing.
- Ibn Athir, A. al-Din. (2008). *News of Iran from al-Kamil ibn Athir*. Translated by Muhammad Ibrahim Bastani Parizi. Third edition, Tehran: Nashr-e Elm.
- Jackson, W. A. V., (2004). *Jackson's Travelogue (Iran in the Past and Present)*. Translated by: Manouchehr Amiri and Fereydoun Badrhai, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian).
- *Karnameh Ardeshir Babakan*. (1975). Translated by: Bahram Fareh Vashi, Tehran: University Tehran. (in Persian).
- Ker Porter, R., (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. during the Years 1817, 1818, 1819, and 1820*. Vol. 2, London. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.158231>
- Kettenhofen, E., (1995). *Tirdād und die Inschrift von Paikuli: Kritik der Quellen zur Geschichte Armeniens im späten 3. und frühen 4. Jh. n. Chr.* Wiesbaden, 1995

- Khodadadian, A., (2005). *History of Ancient Iran*. Tehran: Sokhan Pub. (in Persian).
- Lehmann-Haupt, C. F., (1910). *Armenian Einstund Jetzt*, Bd. 1. Berlin.
- Lokunin, V. G., (1971). *Sasanian Civilization of Iran*. Translated by: Enayatollah Reza, Tehran: Book Translation and Pub House. (in Persian).
- Maksymiuk, K. & Karamian, Gh., (2017). "The Sasanian Relief at Salmās – New proposal". In: *Crowns, hats, turbans and helmets, The headgear in Iranian history*, volume I: Pre- Islamic Period. Siedlce-Tehran: Publishing House of Siedlce University: 97–112.
- Manandian, H., (1975). *A Brief Survey of the History of Ancient Armenia*. New York.
- Markwart, J., (1995). *Iran in Ptolemy's Geography*. Translated by: Maryam Mirahmad, Tehran: Tahuri.
- Mehrabadi, M., (1993). *The Last Ruling Families of Ancient Iran*. Tehran: Fathi Publications.
- Musavi Haji, S. R. & Sarafraz, A.-A., (2000). *Relief the Sasanians*. Tehran: Samt Publications.
- Pirnia, H., (1991). *Ancient Iran*. Tehran: Donyaye Kitab. (in Persian).
- Pirnia, H. & Eghbalashtiani, A., (2006). *History of Iran (From the Beginning to the Extinction of the Sassanids)*. Second Edition, Tehran: Miad Pub. (in Persian).
- Pirnia, M. K. & Afsar, K. T., (1991). *Road and Rope*. Tehran: Cultural Heritage Organization and Armin Publications. (in Persian).
- Rajabi, P., (2002). *Lost Millennia*. Vol. 4: Parthian Parthians. Tehran: Toos Publications. (in Persian).
- Roštovtzeff, M. L., (1943). "Res Gestae Divi Saporis and Dura". *Berytus*, 8: 17-60.
- Safar, F. & Mostafa, M. A., (1997). *Hatra: City of the Sun*. Translated by Nader Karimian Sardashti, Tehran: Cultural Heritage Organization of the Country Publications. (in Persian).
- Sargsyan, K. Kh. *et al.*, (1981). *History of Armenia*. Germanic translation. Vol. 1. (in Persian).
- Schmidt, E. F., (1970). *Perspolois III, the royal tombs and other monuments*. university of chicago press.
- Shapour Shahbazi, A., (2009). *History of the Sassanids. Translation of the Sassanid section of the book Tabari's History and its Comparison with the History of Bala'mi*. Tehran: University Press (in Persian).

- Shourabi, E., (2014). "A Reinterpretation of the Sasanian Relief at Salmās". *Iran and the Caucasus*, 18: 115–133. <https://doi.org/10.1163/1573384X-20140203>
- Shipman, K., (2005). *The Foundations of Sassanian History*. translated by: Kikaous Jahandari, Tehran: Farzan-e Roz.
- Tabari, M. J., (1996). *History of Tabari*. Translated by: Abolghasem Payandeh, Tehran: Mythology (in Persian).
- Texier, Ch., (1842). *Description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie*. tome 1, Paris
- Vandenberg, L., (1999). *Basta The Ignorance of Ancient Iran*. Translated by Isa Behnam, Second edition, Tehran: Tehran University Press. (in Persian).
- Yaqoubi, Ibn-V., (2003). *Yaqoubi's History*. Translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Scientific and Cultural. (in Persian).
- Zahedi, H., (1971). *Study and Research on Shahpur of Azerbaijan*. Tabriz: Publications of the Central Council of the Imperial Celebration of Azerbaijan. (in Persian).
- Zari-Nakoub, Abdol-H., (2014). "Political History of the Sassanids, Comprehensive History of Iran". Tehran: *Center for Encyclopedia of Names*: 461 – 574. (in Persian).
- Zonaras. (2009). *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great (Routledge Classical Translations)*. by: Thomas M. Banchich.